

ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН “КУТ АЛЧУ БИЛИМ” ПОЭМАСЫ ЖАНА АЙРЫМ ЫР
САПТАРЫНЫН КӨРКӨМДҮК ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ
ПОЭМА “БЛАГОДАТНОЕ ЗНАНИЕ” И ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ОСОБЕННОСТЬ
КАЧЕСТВ НЕ КОТОРЫХ СТИХОВ ЖУСУПА БАЛАСАГЫНА
LITERARY PECULIARITIES OF POEMS AND SOME LINES OF “KUT ALCHU BILIM”
BY JUSUP BALASAGYN

Шерипбаев А.Р. – улук окутуучу, ЖАМУ

Аннотация: Дастандын кээ бир бөлүмдөрүн талдоого алуу менен автордун жашаган доору, өмүрү, чыгармачылыгы, социалдык абалы, жашоого болгон көз карашы жана айрым ыр түрмөктөрүнүн көркөмдүк маселелери каралды.

Аннотация: Жизненная эпоха, жизнь, творчество, социальное состояние, взгляды на жизнь и вместе с этим взяты некоторые части поэмы, а также рассмотрены художественные примеры из отрывков стихов автора.

Annotation: Life epoch, a life, creation, social status, views on life and at the same time some of the poem, and also considered examples from literary works excerpts of the author's poems.

Ачык сөздөр: Түрк тили, дастан, кыргыз тили, кыргыз эли, ыр түрмөктөрү, ислам дини, кут, көркөмдүк өзгөчөлүгү, өмүр, өлүм.

Ключевые слова: Турецкий язык, легенда, кыргызский язык, кыргызский народ, клубок стихов, исламская вера, счастье, удача, благодать, художественная особенность, жизнь, смерть.

Key words: Turkish language, legend, Kyrgyz language, Kyrgyz people, a tangle of poem, Islamic faith, happiness, luck, grace, artistic feature, life, death

Жусуп Баласагын Кыргызстандын аймагындагы Баласагын шаарында (азыркы Токмок шаарына жакын жердеги байыркы шаар) туулган. Бирок, акындын өмүрү, чыгармачылыгы тууралуу маалымат аз. Автор дастандын кириш сөзүндө эле:

Эске тут, бул китепти жазган адам,
Атактуу, сыпаа, сөзмөр болгон абдан.
Акылдуу, түркүн-түркүн билим алып,
Жүрүптүр эл ичинде ойноп-күлүп.
Ал жетип журт ичинде урмат-баркка,
Бай экен калыс сөзгө, акыл наркка.
Күз-Ордо-анын туулуп өскөн жери,
Жатык тил, учкул сөздүү тууган эли!
Шык айдап туулган жерден чыгып кетти,
Бүт көрдү бөтөн жерде бул китепти.
Багыттап бардык дитин жазып накта,
Эмгегин аяктады Кашкар жакта.

Акындын өмүрү, социалдык абалы, билими тууралуу так маалыматты өз чыгармасынан алабыз. Бул маалымат боюнча Ж.Баласагын ар тараптуу билим алган, сылык-сыпаа, тектүү жерден чыккан, дүйнө-мүлкү бар, албетте, бир жерде турууга мүмкүнчүлүк бербеген чоң акындык дарамети, талант шыгы бар адам болгондугу үчүн

“Шык айдап тууган жерден чыгып кетти, бүткөрдү бөтөн жерде бул китепти” - деп дастанды Кашкарда жазып бүткөндүгү тууралуу маалыматтарды берет.

Дастанды изилдөөчүлөр б елгилегендей Ж.Баласагын Ибн-Сина, Аль-Фараби, Беруни, Рудаки өндүү Чыгыштын улуу ойчулдарынын эмгектери жана Курани Каримдин аяттары менен, Мухаммед Алейхи саламдын хадистери, Фирдоусинин “Шах-намеси” менен жакындан тааныш болуп, Баласагын, Кашкар, Бухара, Самаркан, Багдад ж.б. шаарлардан “түркүн-түркүн билим алган акылман, илимпоз”-, өзгөчө математика, астрономия, тарых, тил илимдери боюнча чоң улама аалым, философ, полиглот “ойчул акын катары карап, орто кылым доорунда көркөм ой жүгүртүүнүн өзгөчө бийиктигин аныктаган сөз устаты деп баалоого милдеттүүбүз”

1.Шериев Ж. Баласагындык Жусуп. “Кут билим”.-Китепте: Байыркы жана орто кылымдар түрк адабияты. Б.,1996, 103-бет.

“Китепти окуй турган окурманым,
Көркүнө түрк сөзүнүн нак тунарың.”¹

“Китеп көп араб, тажик тилдеринде ,

Бул китеп эң биринчи биздин тилде.”² - деп, кашкайта накта түрк тилинде жазылган алгачкы китеп экендигин баса белгилеп жатат. Мунун тууралыгын “орус түркологиясынын атасы” атыккан, “Манасты” эл оозунан (Ч.Валихановдон кийин) биринчилерден болуп жазып алып, немис тилине которгон, бардык түрк элине орток окумуштуу академик В.В.Радлов: “1891.-жылы мен Вамбердин көз карашы менен толук макул болуп, “Кут билим” байыркы уйгур тилинде жазылган деген пикирде элем. “Кут билимде” уйгур деген сөз бир дагы жолу кездешпейт... Менин “Кут билим ” уйгур тилинде эмес деген пикирге келишме да бир нерсе... өз эне тилинде биринчи китеп экенин көрсөткөн автордун сөзү негиз болуп отурат...”,- дейт.(Жусуп Баласагын. Китепте: Кыргыз адабиятынын тарыхы IV том. Бишкек, 2012, 75 бет.)

Муну акыркы жарым кылым аралыгында кыргыз тарыхчы, филолог окумуштуулары Ө.Караев, К.Артыкбаев, З.Эралиев, С.Сыдыковдор изилдешип, бул дастан уйгур тилинде эмес, накта түрк тилинде жазылганын такташып, Караканиддер мамлекетин түзгөн элдин көпчүлүгү кыргыздар болгондугун өз аргументтерин келтирүү менен ынанымдуу далилдешкен.

Ал эми Жусуп Баласагын менен түздөн-түз замандаш болгон Махмуд Кашгари (экөө тең өз заманынын билимдүү адамы болгон, түрк тилинде өз чыгармаларын жазышкан, жердеш болушкан.) экөөнүн кездешкени, чыгармачылык байланышы боюнча так маалыматтар жок.

Махмуд Кашгари “Түрк сөздөрүнүн жыйнагында.”: “Андан соң кыргыз, кыпчак , огуз, тухси, йагма, чигил, ыграк, чаруктар. Алардын нукура түркчө жалгыз тили бар”,- дейт.

(Махмуд ибн Хусейин Кашгари “Түркий” тилдер сөз жыйнагы. (которгон Т.Чороев),-китепте: Кыргыздар. II том. -Б.:”Кыргызстан”, 1993, 447-бет.

Ал эми адабиятчы А.Абдыразаков жогорку окумуштуулардын пикирин талдап келип,: “Мына ушул уруулардын бардыгы кыргыздардын жеринде жашап, кыргыз элин түзүшкөнү тарыхый чындык. Көрүнүп тургандай кыргыз тили накта түрк тили экени талашсыз чындык. Түрк атанын балдары экенибиз, болгондо да байыркы жана Орхон-Енисей доорунан бери эле өз тилибизди сактап , өнүктүрүп келе жаткан кыргыз-түрк эли экенибиз дапдайын болуп турат . Түркий тилдеги элдер менен ата-бабабыз бир, түпкү атабыз түрк экени “Манас” эпосунда да эчактан бери айтылып келе жатат. Демек,

¹ Жусуп Баласагын. Куттуу билим. М.:”НИК”,1993. 32-бет.

² Жусуп Баласагын. Куттуу билим. М.:”НИК”,1993. 34-бет.

дастандын тили, Карахандар мамлекетинин мамлекеттик тили XI кылымдагы кыргыздар сүйлөгөн тил болгон жана азыркы кездеги кыргыз элинин тилине өтө эле жакын, түшүнүктүү тил десек эч кандай жаңылыштык болбойт,”-деген пикирине кошулбай коюуга болбойт.

Жусуп Баласагын да өз заманынын таланттуу уулу катары, замандаш акындары сыяктуу өз чыгармасын Кудай тааланы жана пайгамбарларды, алардын ата-бабаларын даңазалоо менен баштап, аны көбүнчө эскерип, ой корутундуларын ислам жол-жоболорунун негизинде жыйынтыктаган.

Тирүүлөрдүн баарынан кудай улуу,
Бир өзүнө татыктуу урмат кылуу.
Ал улук да, күчтүү дагы ченемсиз,
Агаруу да, көгөрүү да жок ансыз.
Жаралгандын бардыгы мундуу дечи,
Муң билбес жаратканым жалгыз өзү.
Бардыгын сен жараттың, жанды, денди,
Баары өлөт, сенсиз жалгыз түбөлүктүү.

Акындын Кураны Карим менен мыкты тааныш экендигин жана бул ыр түрмөктөрү анын мазмунунун түздөн-түз чагылышы экендигин далилдейт.

Бул ыр түрмөктөрдүн ислам динине мазмундаш келишин мыйзам ченемдүү көрүнүш катары эсептөө керек. Акындын ою боюнча Кудайдын улуулугу, жалгыздыгы, бүтүндүгү, мээримдүүлүгү, түбөлүктүүлүгү жердеги бардык нерселер анын гана каалоосу, тилек-ниети менен боло тургандыгын кыт куйгандай сүрөттөп берүүгө жетишкен.

Жаратты Жерди, Көктү, Күн, Ай, түндү,
Жашоонун жан-жаныбар жасап түрдүү.
Сен жараттың сандаган тирүүлөрдү,
Түздү, тоону, деңизди, өрөөндөрдү.
Сен асманга жылдыз чачтың көп эле,
Түндү кууп, Күн чыгардың төбөгө.
Ал кандай, кайда экен деп сурай көрбө,
Сөздү тый, Кудай деген бардык жерде.

Автор өзү жашаган доордогу бардык диний аалымдар, акындар сыяктуу эле ислам дининин жол-жоболорунан чыга алган эмес. Жараткандын берген ырыскысына ыраазы болуп, шугүрчүлүк келтирип, каниет кылып, ак иштеп, таза жашоо керек экендигин дайыма кулакка куюп, эскертип турган. Падышабы, увазирби, дыйканбы, аскер башчыбы, кедейби, а малчыбы, дарыгерби дайыма ак иштеп, адамдык милдетинди так аткар деп насаат айтат. Мында да жакында эле дуйнөдөн кайткан бүткүл адамзаттын уулуна айланган Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгындагы өзөк идеялык-тематикалык маани, башкы проблема “Канткенде адам уулу адам болот?” деген маани-мазмун баштан-аяк чечмеленип жүрүп отурат.

Дастандын көркөмдүк өзгөчөлүгү жөнүндө сөз кылганда анын формалык жагдайы тууралуу учкай ой айтууга туура келет. Дастан башынан аягына чейин суроо-жооп, диалог, ой жүгүртүү, аналитикалык талдоолорго жыш толгон маанилерди бейт формасында берилет. Чыгармадагы каармандарды да жөнү жок жерден ханды Кунтууду Элик, увазирди Айтолду деп атаган эмес. Себеби адамзаттын жашоосу деги эле жер жүзүндөгү жандуу, жансыздын баарын бай-кедей, эркек-аял, алдуу-алсыз, ак-кара деп ылгабай, нурун тегиз тийгизген Күн менен Ай. Ошондуктан дастандагы каармандарды да символдоштуруп, ат коюп, бийлөөчүлөр да өз букараларына бирдей мамиле кылуусун каалаган жана дастандын өнүгүү багытын да ошондой тартипте өнүктүргөн.

Бир бек болду дүйнөдө, өзү баатыр,
Сөз, ишинен тамырдай тарады акыл.
Ал Күнтууду- дүйнөдө атагы ашкан,

Бактылуу бардык жакта даңкташкан-деп, “Баяндын башкы каарманы, жеткен адилет Күнтууду Элик туурасында айтылат” деген бөлүмдө мүнөздөп, андан ары төмөнкүдөй талап коёт.

Өкүмдар! Адилеттүү болсун жазан,
Саясатың жаманбы-ишиң жаман.
Жыл сайын бийлигим бек болсун десең,
Элди башкар, күч эмес, мыйзам менен.

Бул бейттер, биринчиден автордун өзүндө чоң интеллектуалдык деңгээл бар экендигинен кабар берсе, экинчиден акын гуманист ойчул жана мамлекеттик башкаруудан да бир топ эле кабардар экендигин тастыктайт.

Дастандан азык алган дареги, көрөңгүсү тууралуу жазуучу Т.Сыдыкбеков: “Кантсе да, байыркыдан оозеки жат окулган дастандар, икаялар, накыл сөздөр, макал-лакаптар Жусуп акындын илхамын чакырганы байкалат. Чытырман токойдогу отун-отунчунун аяк астында белен жаткан сыяктуу, калк рухунун казнасында кылымдап сакталган сөз куту акындын дилин тынчыптастан шыгын ойготкондугу, кемеңгерлигин тереңдетип, чеберчилигин жетилткендигин анын дастаны күнү бүгүнкүдөй баяндайт”¹. Бул пикирлерди изилдөөчү-окумуштуулар Ж.Шериев, А.Эркебаев, А.Абдыразаков, К.Артыкбаевдер да ырасташат.

Дастандын көркөмдүк өзгөчөлүгү жөнүндө сөз кылганда, адегенде эле анын аталышына токтолууга туура келет. Дастан кыргыз тилине “Куттуу билим”, “Кут алчу билим”, “Кут даарыган билим”, “Бактылуу болуунун илими” деп бир нече аталышта жүрөт, баарында тең негизги маселе “Кут” деген түшүнүк менен айкалышып келет.

Кыргыз эли илгертен алган жарын, жарык дүйнөгө келген перзентин, жаңы конуп барган конушун, салган үйүн жана кийген же сатып алган кийимин кут болсун же болбосо куттуу болсун(мисалы: жаңы конуш кут болсун, уулдуу болсо койчуман куттуу болсун, кыздуу болсо кырк жылкы куттуу болсун, үйлөнсө алган жарың же келинчегин куттуу болсун)деп куттук айтышкан. Өнгөн-өскөн эл-жерди да куттуу эл, куттуу өрөөн, кут даарыган жер, куттуу мекен, кутман талаа деп ыйыктын ыйыгы катары маани беришкен. Белгилүү жазуучу Чыңгыз Айтматовдун “Саманчынын жолу” повестинин башталышы да:- Амансыңбы, куттуу талаам?-деп Толгонай бирде Жер-Эне, бирде куттуу талаам, кутман талаам деп кайрылып, диалог түрүндө окуя өнүгүп олтурат. Азыркы күндө “кут” сөзү кыргыз элинин жашоо образына ылайык маанисин бир топ кеңейтип, куттуктоо деген түшүнүк жеке турмуштан баштап мамлекеттер аралык мамилеге чейин өсүп жетти.

Дастанда Чыгыш поэзиясындагы түбөлүктүү темалар өлүм, өмүр, жашоо, жаштык, карылык темаларына арналган ыр түрмөктөрүнүн маани- мазмуну, көркөмдүк өзгөчөлүгү да, философиялык чечмелөөсү да окурманды кайдыгер калтырбайт. “Өткөн жаштыкка кайгырып, карылык туурасында” деген бөлүмдө:

Жигит кезим булуттай учуп өттү,
Өмүр дагы шамалдай өтүп кетти.
Жаштык кезим ойлосо ичим жалын,

Кармай албай өзүмдү кайгырамын, - деп өмүрдүн учкан зымырык куш сыяктуу тез эле өтүп кеткендигине өкүнүп, аны учкан булутка, шамалга салыштырып, “Жаштык

¹ Сыдыкбеков Т Кут белгиси билик. Китепте: Жусуп Баласагын. Куттуу билим. М.:”НИК”, 1993. 9-бет.

кезим ойлосом ичим жалын” деп, өмүрүнүн гүл мезгилин, жигиттик курагын”Кармай албай өзүңдү качыргамын” -дейт да :

Жигиттик кез ойлосом ичим күйөт,
Алып кеттиң көркүмдү , таппай издеп!-деп алы- күчү кетип, өң- түсүн ак чалып калганын дастан башталганда эле:

Карып калдым, элүүдө менин жашым,
Капкара кундуз эле, аккуу башым,-деп жаштыгын кундуз чачка, карылыгын ак куу башка салыштырып, өткөн өмүрүнө үшкүрүнөт.

Кундуздай кара чачты кыроо басты,
Толгон айдай курагым кайда калды?
Жаздай элем жаңы ачкан түркүн гүлдүү,
Гүл кубулуп, күзгү жел чачып ийди!

Бул бейттердеги маани акындын өзүнүн өмүр мисалынан алынганына шек жок. Ошондуктан ар бир ыр түрмөгү, ар бир ыр сабы элестүү, образдуу чыгып, чыныгы чоң таланттын дараметинен жаралганын айгинелеп турат.

Ошол эле учурда жаштык кезин, гүлгүн куракты жашыл жазга, толгон айга, чыккан күнгө, түркүн түстүү гүлгө салыштыруу “Чыгыш поэзиясынын гүлдүүлүк” салтынан таасирленгенин айгинелейт.

Поэмада адам жашоосундагы өлүм менен өмүрдүн тирешүүсү Айтолдунун образы аркылуу берилет. Адам өмүрүн жашында жаңы туулган айга, мезгил өтүшү менен толгон айга салыштырылып, анан барып алдан-күчтөн тайып, ак чач басып, карып-арып калган карылык мезгилин өлүм үшүн алып, ичиркентип, жарык дүйнө менен коштошкусу келбей турганы пессимисттик маанайда “акыры өлөр болгон соң, не жаралдым дүйнөгө” деген суроону коёт.

Белгилүү да, төрөлгөнгө өлүм бар,
Тике турган-акыр бир күн куланар.
Кайгырба, кейибегин-мен кетемин,
“Төрөлгөн-өлбөйт” - десе ишенбегин.
Неге туулдум? - акыры өлөр болгон соң?
Неге күлдүм? - кайгы күтүп турган соң?

Бул саптардагы өмүр-өлүм жөнүндөгү акындын философиясы бир туруп рубай жанрынын улуу устаты Омар Хаямдын рубаилериндеги ойлорду эске салып, көркөмдүк жагдайы да окшоштой сезилет.

Дүйнө берип өлбөс болсо адамдар,
Өлбөс болуп калмак анда жакшылар.
Өлүмгө дабаа болбойт алтын-күмүш,
Өлүмдү токтото албайт билим же күч.
Өлүмгө дабаа болсо дары-дармек,
Эмчилер өлүм билбей жүрө бермек.

Демек, төрөлүү бар жерде, өлүм да бар. Ошон үчүн исламда өлүм “ак” деп айтылат. Өлүм гана адамды бай-кедейге, улуу-кичүүгө, жаш-карыга бөлбөйт, эч кимди ылгабайт, эч кимге жан тартпайт, эч кимге боору оорубайт. Өлүмдү дүйнө - мүлк менен, акыл - билим менен, дары-дармек менен токтотуп же арачалап калууга болбой тургандыгын көр пендеге эскертип, мусулман пендеси жаш-карыга карабай, өлүмгө дайыма даяр болуш керек деген ойду кыйытат.

Дастандын көркөм өзгөчөлүктөрү катары изилдөөчүлөр Д.А.Кононов, Т.Сыдыкбеков, Ж.Шериев ж.б. элдик макалдар, учкул сөздөр, туруктуу сөз айкаштары, ассонанс, аллитерация сыяктуу көркөм каражаттардын толтура экендигин бас

белгилешкен. Ушундай көркөм каражаттарын кеңири колдонуудан дастандын тилинин, көркөмдүүлүгүнүн, кулакка угумдуулугунун, маани-мазмунун ажары ачылып отурат.

Намыстуу баатыр жигит жоону басат,
Бир гана уятсыздар жоодон качат.
Эмине эксең-жерине ошол өнөт,
Эмине берсең-ошону төлөп берет.
Сак бол шарият колдон келсе,
Сактанганды сактайм дейт, сак өзүң.
Бир сөз бар, сөз мааниси өтө терең,
Жакшы сөз-жарым ырыс болот деген.
Улук болсоң, кичик тут сен өзүңдү,
Улуксуңбу? Сылык кыл мүнөзүңдү.
Төрдөн орун тийсе нааданга,
Улагада калганына арданба.

Мында да баатырдык, мекенчилдик, ынтымактуулук, наадандык ж.б. маселелер тууралуу учурдагы кыргыз эли колдонуп жүргөн макалдардын, учкул сөздөрдүн башатын дастандан кезиктирүүгө болот. Ушинтип сөз мааниси талданып, сөз шурусу бири-бирине уланып жүрүп отурат. Мындай учкул сөзгө, макалга, фразеологизмдерге жык толо ыр түрмөктөрүн ар бир беттен кеңири учуратууга болот.

Колдонулган адабияттардын тизмеси:

1. Абдразаков А. “Кыргыз адабиятынын тарыхый өнүгүш маселелери”. Бишкек, 2011.
2. Жусуп Баласагын. Куттуу билим. М.:”НИК”,1993.
3. Кыргыз адабиятынын тарыхы, IV том. Бишкек, 2012.
4. Махмуд ибн Хусейин Кашгари “Түркий тилдер сөз жыйнагы”. (которгон Т.Чороев),- китепте: Кыргыздар. II том. -Б.:”Кыргызстан”, 1993.
5. Сыдыкбеков Т Кут белгиси билик. Китепте: Жусуп Баласагын. Куттуу билим. М.:”НИК”, 1993.
6. Шериев Ж. Байыркы жана орто кылымдар түрк адабияты. Бишкек, 1996
7. Эркебаев А. Байыркы түрк адабияты - орток рухий байлыгыбыз. Китепте: Кыргыз адабиятынын аз изилденген барактары. Б., 2004.